

PROCES MASIFIKÁCIE TERCIÁRNEHO VZDELÁVANIA NA SLOVENSKU A JEHO KONZEKVENCIE

Gabriela Lubelcová¹

¹Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Katedra sociológie, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika

Abstrakt

Dynamický nárast počtu študujúcich na vysokých školách je univerzálnym trendom v procesoch modernizácie vyspelých spoločností. V jednotlivých krajinách má ale odlišné parametre. Príspevok sa venuje charakteristike tohto procesu na Slovensku, v kontexte historického vývoja vzdelanostnej štruktúry mladých ľudí a inštitucionálnej bázy terciárneho vzdelávania. Diskutuje ambivalentné konzekvencie dynamiky tohto procesu na rozhraní miléníí, ktoré sa týkajú tak nastavenia kvalifikačnej štruktúry vo vzťahu k potrebám trhu práce, ako aj posunov v hodnotovom ukotvení vzdelania a motivačného zázemia voľby vysokoškolského štúdia u mladých ľudí.

Kľúčové slová: masifikácia terciárneho vzdelávania, vzdelanostná štruktúra mladých ľudí

Abstract

THE PROCESS OF MASSIFICATION OF TERTIARY EDUCATION IN SLOVAKIA AND ITS CONSEQUENCES

The dynamic increase in the number of students at universities is a universal trend in the modernization processes of advanced societies. However, it has different parameters in individual countries. The contribution is devoted to the characteristics of this process in Slovakia, in the context of the historical development of the educational structure of young people and the institutional base of tertiary education. It discusses the ambivalent consequences of the dynamics of this process at the turn of the millennium, which concern both the setting of the qualification structure in relation to the needs of the labor market, as well as shifts in the value anchoring of education and the motivational background for choosing higher education among young people.

Keywords: massification of tertiary education, educational structure of young people

1. ÚVOD

Dynamický vývoj nástupu na vysokoškolský stupeň vzdelávania úzko súvisí s modernizáciou spoločnosti a vývojom jej produkčných foriem. Jednotlivé etapy priemyselných revolúcií, prinášajúce nové výzvy pre kvalifikačné požiadavky zapojenej pracovnej sily, formovali aj základy pre vývoj vzdelanostného systému modernej spoločnosti. Prvé etapy stimulovali základy pre povinnú školskú dochádzku, ďalšie etapy spolu s prehľbovaním štruktúry ekonomiky a jej odvetví, viedli k rozširovaniu odborného vzdelávania a postupný nástup vyšších stupňov vzdelávania. Tak dochádza v priebehu 20. storočia k rozširovaniu stredoškolského stupňa vzdelania a v jeho druhej polovici aj k rozširovaniu vysokoškolského stupňa. Dynamický nástup informačných a komunikačných technológií stimuloval tento trend až do podoby masového nástupu mladých ľudí aj do tejto najvyššej úrovne vzdelanostnej prípravy. Takýto trend je vo vyspelých krajinách univerzálny, ale zároveň má svoje špecifiká a diferencovanú temporalitu.

2. CIELE A METODOLÓGIA

Vo svojom príspevku sa budem venovať charakteristike tohto procesu v slovenských podmienkach. Proces masifikácie terciárneho vzdelávania¹ má totiž svoje konzekvencie, ktoré prinášajú aj ambivalentné dôsledky. V prvej časti sa budem venovať vývoju vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva na Slovensku, ktorý tvorí nevyhnutný historický rámec pre porozumenie aktuálnych trendov. V ďalšej časti budem špecifikovať vývoj parametrov participácie mladých ľudí na vysokoškolskom vzdelávaní u nás, na pozadí vývoja vzdelanostného systému. Záverom sa chcem venovať uvažovaniu o širších spoločenských konzekvenciách a súvislostiach týchto procesov.

Príspevok má povahu sekundárnej analýzy. Bude využívať výsledky z realizovaných výskumov v tejto oblasti a sledované procesy masifikácie dokumentovať aj na vlastnom spracovaní oficiálnych štatistických údajov².

3. TEORETICKÝ RÁMEC

Základným teoretickým rámcom nášho uvažovania je interpretácia nárastu pozície terciárneho vzdelávania, ktorú predstavuje vplyvná koncepcia masifikácie terciárneho vzdelávania amerického sociológa Martina Trowa, ktorú sformuloval už v 70. rokoch (Trow, 1973).

Tento proces nárastu študujúcich reflektoval uvedený autor už začiatkom 70. rokov v USA a označil ho ako proces masifikácie terciárneho vzdelávania (Trow, podľa Prudký a kol, 2010, s. 16). Trow na základe zmien počtu študujúcich na vysokých školách rozlíšil tri vývojové fázy: elitné, masové a univerzálne terciárne vzdelávanie. Vo fáze elitného vzdelávania na vysokých školách študovalo iba malé percento príslušnej vekovej kategórie. V tejto etape sú podľa Trowa inštitucionálne vzdelávacie štruktúry nastavené na obmedzený počet študujúcich, v rozsahu zhruba do 15 % vekovej kohorty. V druhej etape sa rozsah študujúcich zväčšuje a dosahuje nárast zhruba do 30–50 % príslušnej kohorty, čomu zodpovedá masový nástup vysokoškolského vzdelávania. Po prekročení tejto hranice dochádza k ďalšej systémovej transformácii a prechádza sa do univerzálnej fázy terciárneho vzdelávania, ktorá pokrýva viac ako 50 % vekovej kohorty (ibid, s. 17).

Prínosom konceptu Martina Trowa je nielen reflektovanie rozširovania VŠ vzdelania vo vzdelanostnej štruktúre mladých ľudí, ale aj upozornenie na významné zmeny, ktoré samotný tento proces prináša do obsahu a foriem výučby, motivácie študentov, ako aj riadenia vysokých škôl. Trow identifikoval 10 významných oblastí, ktoré sú

1 Termíny vysokoškolské a terciárne vzdelávanie sa často pokladajú za synonymum, a aj v medzinárodných dokumentoch sa často zamieňajú. Predovšetkým OECD, ako aj EÚ používa vo svojich dokumentoch termín Tertiary education, a to na základe novej medzinárodnej klasifikácie vzdelania UNESCO ISCED (The International Standard Classification of Education) z roku 2011, v ktorom sa vysokoškolské vzdelanie ďalej delí na úrovne ISCED 5 až 8. Dokumenty Bolonského procesu a naň nadväzujúci EHEA (The European Higher Education Area) používajú naďalej termín Higher education, hoci sa týkajú tých istých štyroch úrovni vzdelania: Short cycle higher education (ISCED 5), Bachelor or equivalent (ISCED 6), Master or equivalent (ISCED 7), Doctoral or equivalent (ISCED 8). V našej národnej klasifikácii vzdelania z dielne ministerstva školstva reprezentujú VŠ vzdelanie tri stupne: bakalársky, magisterský a doktorandský. Hoci v klasifikácii je do rovnakého stupňa ako bakalárske vzdelanie zaradené aj vyššie odborné vzdelanie (väčšinou pomaturitné špecializačné štúdium), toto je u nás tradične spojené najmä so strednými školami. V našom príspevku budeme používať oba termíny ako ekvivalentné.

2 Vychádza aj z autorkinho spracovania témy v zborníku Vzdelanostné nerovnosti v optike sociológie, 2022.

zmenami dotknuté (ibid, s. 17–19) a týkajú sa tak uchádzačov a študentov, ako aj študijných kurikul a spôsobu výučby, vrátane inštitucionálnych zmien vysokoškolského vzdelávania a jeho riadenia. Nás budú zaujímať predovšetkým ako tento proces prebieha na Slovensku, ako sa mení záujem o štúdium a aká je priestupnosť medzi druhým a tretím stupňom vzdelania.

Konceptuálne tento zmeny širšie rámčuje aj proces modernizácie spoločnosti³, ktorý reflektuje jej historický vývoj na pozadí priemyselných a demokratických revolúcií, ktoré významne modifikovali tak spôsob ekonomickej produkcie spoločnosti, ako aj jej politického usporiadania a ideologickej reprezentácie (Keller, 2004, s.16). Modernizácia tak kladla nové nároky na kompetencie sociálnych aktérov, ktoré sa prejavovali aj v zmenách sociálnych funkcií a pozície vzdelania.

4. TRENDY VO VZDELÁVANÍ NA SLOVENSKU

4.1 Charakteristika vývoja vzdelávacieho systému na Slovensku

Pre Slovensko (v európskom kontexte) je charakteristický určitý fázový posun hlavných modernizačných procesov a ich kumulácia v relatívne krátkom historickom čase. Nositeľom modernizácie bol predovšetkým proces industrializácie a urbanizácie, ktorý sa v európskych podmienkach začal presadzovať rozvojom strojovej veľkovýroby v priebehu 18. a najmä 19. storočia. V širšom spoločenskom rámci, do ktorého v tomto období Slovensko patrilo, v Rakúsko-Uhorskej monarchii, platilo, že síce vzhľadom na rozlohu a počet obyvateľov malo Rakúsko-Uhorsko atribúty veľmoci, ale čo sa týka ekonomickej sily, bolo veľmocou iba druhého rangu (Holec, 2004, s. 84) a zaostávala za inými krajinami Európy tak v úrovni ekonomickej produkcie, ako aj v úrovni industrializácie. Platila pritom ale značná odlišnosť v tempe industrializácie a modernizácie medzi rakúskou a uhorskou časťou monarchie, ktorá zostávala výrazne agrárnym štátom. Na rozhraní 19. a 20. storočia bola síce industrializácia v Uhorsku stimulovaná radom tzv. priemyselných zákonov, ale hlavným nositeľom industriálneho rozvoja zostal potravinársky priemysel, ktorý tvoril na začiatku 20. storočia 40%-ný podiel na objeme továrenskej

výroby krajiny. Negatívnymi dôsledkami tohto charakteru industrializácie boli nízke nároky na technickú úroveň, zamestnanosť a najmä kvalifikáciu pracovnej sily (ibid, s. 85). To sa prejavilo aj na miere stimulácie vzdelanostného systému, ktorého úlohou bolo príprava pre pracovný výkon v takomto prostredí.

Popri tejto všeobecnej charakteristike však možno konštatovať, že v Slovensko v rámci celkovo dominantne poľnohospodársky orientovaného Uhorska, predstavovalo začiatkom 20. storočia jednu z jeho najpriemyselnejších častí. Napriek viacerým dobovo vyspelým priemyselným odvetviam, však celkový charakter Slovenska zostal agrárny. Tieto ekonomické, ale aj politické charakteristiky (maďarizačné tendencie, s potláčaním národného jazyka a kultúry nemaďarských národov) ovplyvňovali vývoj vzdelávacieho systému a vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva.

Hoci sa zavedenie povinnej školskej dochádzky (ktorá mala zaručiť základnú edukáciu detí) u nás viaže na koniec 18. storočia (tereziánske školské reformy), zásadnejšie sa školské vzdelávanie v Uhorsku začalo presadzovať až v druhej polovici 19. storočia, kedy základné školy dostali jednotnú organizačnú základňu. V rámci Uhorska ju tvorili ľudové školy so 6-ročnou povinnou školskou dochádzkou. Ako vyšší typ ľudovej školy vznikali školy meštianske a nové organizačné usporiadanie stredných škôl tvorili 8-ročné gymnáziá a učiteľské ústavy (Slovenské školstvo, 2000, s. 13). V skutočnosti sa ale na slovenských dedinách (kde žila väčšina obyvateľstva) až do roku 1918 praktizovala veľmi často namiesto šesťročnej iba troj- alebo štvorročná školská dochádzka. Túto skutočnosť ovplyvňovala sociálna situácia obyvateľstva, ktorá rákala s aktívnym zapojením dedí do domácných hospodárstiev, ako aj oficiálna školská politika, presadzujúca maďarčinu ako jediný vzdelávací jazyk. Podľa historikov, z nedostatočnej siete ľudových škôl, zlých podmienok školského aj rodinného prostredia možno usúdiť, že vekové kategórie z prelomu 19. a 20. storočia neabsolvovali primeranú školskú dochádzku, čo dokladujú údaje z roku 1900, podľa ktorých takmer 40 % obyvateľstva územia Slovenska bolo negramotných (Jakešová, 2004, s. 68–69). Týkalo sa to predovšetkým vidieckeho obyvateľstva, ktoré ale bolo v tomto období na Slovensku dominantné. Mestské obyvateľstvo spravidla základné vzdelanie dosiahlo a rozširoval sa aj prístup k stredoškolskému

3 K procesu premeny tradičnej spoločnosti na modernú a špecifikácii etáp modernizácie bližšie Keller, 2004, s. 13–36, Lubelcová, 2017, s. 68–77.

vzdelaniu, avšak absolventov tohto stupňa pribúdalo iba veľmi pomaly. Podľa štatistických údajov mali v roku 1910 iba 4% obyvateľov Slovenska starších ako 6 rokov vyššie ako základné vzdelanie a čítať a písať nevedelo 27,7% obyvateľov nad 6 rokov (Bunčák a kol., 2013, s. 24).

Vznik Československej republiky priniesol na Slovensku zmenu vzdelávacieho systému. Došlo k oddeleniu od uhorského systému vzdelávania a napojeniu na český model, ktorý sa kontinuálne vyvíjal na základoch rakúskeho vzdelávacieho systému. Táto zmena priniesla významný impulz tak pre rozvoj vzdelávacej sústavy a budovanie jej inštitucionálneho rámca, ale najmä pre samotné uskutočňovanie vzdelávania, najmä na základnom stupni. Školským zákonom z roku 1922 bola stanovená povinná školská dochádzka na 8 rokov. V priebehu prvej československej republiky sa dotvárala a stabilizovala inštitucionálna štruktúra základného školstva a rozširovala sa ponuka stredoškolského vzdelávania (okrem gymnázií a učiteľských ústavov rozširovanie škály odborných škôl, ktoré odrážali rozvoj spoločenských sektorov s potrebou primeranej kvalifikačnej prípravy pre výkon rozširujúceho sa spektra povolání).

Významný impulz pre rozvoj školskej sústavy nastal po druhej svetovej vojne a v druhej polovici 20. storočia. Od tohto obdobia sa dynamicky rozvíjala aj predškolská výchova a mimoškolské zariadenia, ktoré boli zahrnuté do školskej sústavy. Hoci politický režim po roku 1948 významne ideologicky usmerňoval a limitoval obsah vzdelávania, ide o etapu, ktorá si kládla za cieľ všeobecne zvyšovať vzdelanostnú úroveň mládeže, najmä na masovo dostupnú stredoškolskú úroveň (Štulrajterová, 2015). Prejavilo sa to v rozvoji inštitucionálnej štruktúry tohto stupňa, a to tak vo všeobecne vzdelávacom smere, ako aj odbornom, ktorý rástol najmä vďaka expandujúcemu učňovskému školstvu. Tento mal poskytnúť kvalifikáciu pre široké rady robotníckej mládeže na pozadí dynamického procesu industrializácie, ktorá na Slovensku až v tomto období intenzívne prebiehala a mala dobehnúť modernizačný dlh slovenskej časti československej spoločnosti. Podporovaná bola aj politicky, na posilnenie pozície a rozsahu robotníckej triedy ako hlavnej zložky spoločnosti.

Čo sa týka vysokoškolského vzdelávania, impulzom pre rozvoj jeho inštitucionálnej štruktúry bola prvá československá republika. Po jej vzniku zanikli staršie (uhorské) vyššie školy (akadémie

a kolégiá) a v roku 1919 bola založená prvá národná vysoká škola (Univerzita Komenského v Bratislave), ktorá začala vzdelávať vysoko kvalifikovaných odborníkov pre rôzne oblasti spoločenského života. Postupne k nej pribudli v priebehu 30. a 40. rokov, ale najmä v 50. rokoch ďalšie, na rôzne oblasti špecializované, vysoké školy. Pre toto obdobie bolo charakteristické štátne riadenie vysokých škôl s dominantným postavením komunistickej ideológie. Po roku 1989 prešla vzdelávacia sústava zmenami, ktoré ju adaptovali do nových spoločenských podmienok.

4.2 Vývoj vzdelanostnej štruktúry slovenskej spoločnosti

Tieto charakteristiky premien vzdelávacieho systému, v historickom kontexte zmien spoločenského prostredia na pozadí procesu modernizácie, sa primerane odráža aj vo vývoji vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva. Možno konštatovať, že v priebehu 20. storočia v nej prebehli dramatické zmeny, charakteristické tromi etapami masifikácie jednotlivých stupňov vzdelania. Ak na začiatku storočia absentovala v masovom meradle základná úroveň vzdelania, s vysokým podielom negramotných, v prvej polovici 20. storočia (najmä v priebehu 20. až 40. rokov) sa počet negramotných znižuje na marginálnu úroveň a v polovici storočia obyvateľstvo masovo dosahuje základný stupeň vzdelania. Druhá polovica 20. storočia je ďalšou etapou dynamického vývoja vzdelanostnej úrovne a zmien jej štruktúry. Týka sa to predovšetkým mladej generácie, u ktorej prebehla najskôr masifikácia sekundárneho vzdelávania (od 70. rokov) a neskôr, ku koncu storočia dochádza k postupnej masifikácii aj terciárneho stupňa vzdelávania.

Tieto dynamické zmeny vzdelanostnej úrovne mladých ľudí dokladajú výsledky sčítania obyvateľstva, realizované v desaťročných intervaloch v rozmedzí rokov 1950 až 2011⁴. Výsledky sčítania obyvateľstva na začiatku 50. rokov preukázali celkovo vysokú mieru zaškolenosti obyvateľstva, ale takmer výlučne na úrovni základného stupňa vzdelania. Podľa týchto údajov v roku 1950 až takmer 90% obyvateľov Slovenska vo veku 15 a viac rokov dosiahlo iba základný stupeň vzdelania. Na druhej strane bez vzdelania už zostali iba necelé 2 % osôb (Šprocha, 2013, s. 65). Vyššie vzdelanie ako základné malo v tomto čase iba 7 % obyvateľstva, z toho vysokoškolské iba

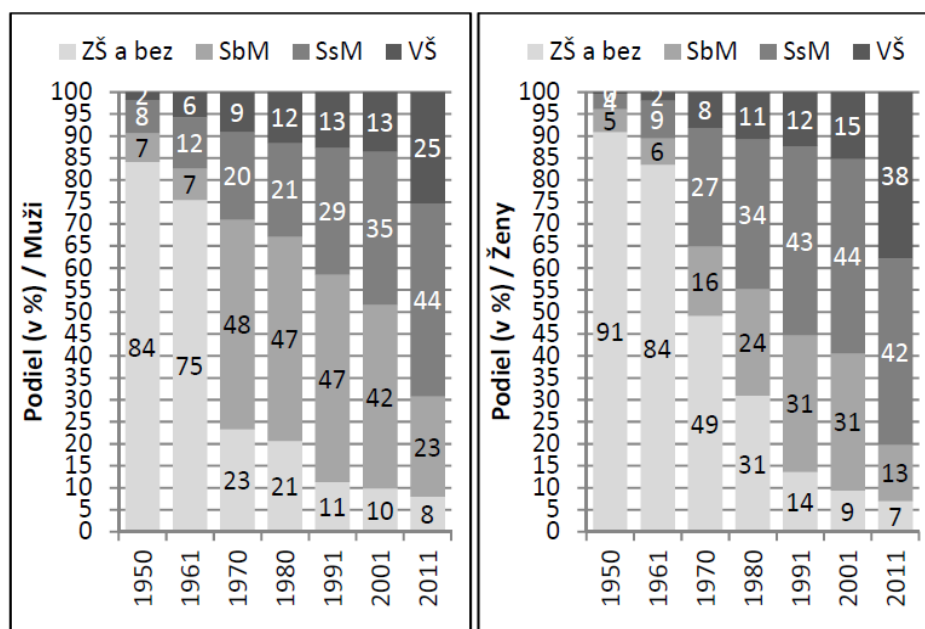
4 Vychádzame z analýzy výsledkov sčítania obyvateľstva, ktoré realizoval popredný slovenský demograf B. Šprocha (Šprocha, 2013).

zhruba 3 %. Pritom vo vyšších stupňoch vzdelania dominovali svojim zastúpením muži, čo sa týkalo najmä vysokoškolského vzdelania (pri celkovej extrémne nízkej početnosti vysokoškolsky vzdelaných ľudí tvorili ženy iba asi 10 % z nich). Ako konštatuje Šprocha: „Snaha medzivojnovnej republiky o odstránenie negramotnosti na Slovensku bola v podstate úspešná. Vzdelanostnú štruktúru však môžeme charakterizovať ako veľmi homogénnu, z kvalitatívneho hľadiska ako veľmi nízku. Dosiahnutie základného vzdelania predstavovalo v podstate hlavný model vzdelanostných dráh oboch pohlaví“ (ibid, s. 65).

Táto východisková charakteristika vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva na začiatku povojnového obdobia sa týkala aj mladej populácie, ako to preukazuje obrázok 1. Zároveň znázorňuje aj jej dynamickú premenu v priebehu pol storočia: v roku 2001 sa vzdelanostná štruktúra mladých ľudí prakticky otáča: dosiahnutie iba základného stupňa vzdelania sa týka už iba zhruba 10 % sledovanej vekovej kohorty a zhruba ¾ už dosahujú stredoškolský stupeň vzdelania. Vzrastá aj počet vysokoškolsky vzdelaných, ale do konca 20. storočia iba pozvoľna: v roku 2001 je to asi 14 % mladých vo veku 25 až 29 rokov. Už o desať rokov neskôr ale môžeme sledovať výrazný nárast absolventov vysokoškolského stupňa, ktorý už dosahuje zhruba

1/3 mladých. Tento údaj dokladá nástup masifikácie terciárneho vzdelávania, ktorý pokračuje rýchlym tempom aj v ďalších rokoch. Podľa výročnej správy MŠ SR dosiahol v roku 2019 podiel osôb s dosiahnutým terciárnym vzdelaním vo vekovej kohorte 30 až 34 rokov 40,1 %, čím SR splnila národný cieľ stratégie Európa 2020 v oblasti vysokoškolského vzdelávania: dosiahnuť minimálne 40%-ný podiel obyvateľov v tejto vekovej kohorte s ukončeným VŠ vzdelaním (Výročná správa, 2020, s. 44). Vývoj vzdelanostnej štruktúry mladých ľudí teda v relatívne krátkom historickom období preukazuje dynamický proces masifikácie najprv sekundárneho a následne, v posledných desaťročiach aj terciárneho vzdelávania.

Obrázok 1 zároveň ukazuje ďalšie špecifikum: odlišnú rodovú trajektóriu vývoja vzdelanostnej štruktúry mužov a žien. Dynamická akcelerácia rastu vzdelanostnej úrovne sa týkala najmä žien, ktoré z 9%-ného podielu stredoškolsky vzdelaných a ani nie 1 % vysokoškolsky vzdelaných mladých žien v roku 1950, v priebehu 40 rokov dobehli úroveň rastu vzdelanostnej štruktúry mužov, ba dokonca ju v niektorých parametroch predstihli. Týka sa to najmä dosiahnutia úplného stredoškolského vzdelania, v ktorom mladé slovenské ženy už v 80. rokoch výrazne predstihovali slovenských mužov a dosahovali najvyšší podiel

Obrázok 1: Štruktúra mužov a žien vekovej kohorty 25-29 rokov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania v rokoch 1950 až 2011.

Vysvetlivky: ZŠ a bez – osoby so základným vzdelaním a bez vzdelania, SbM – osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity, SsM – osoby so stredoškolským vzdelaním s maturitou, VŠ – osoby s vysokoškolským vzdelaním

Zdroj: Šprocha (2013, s. 81)

v tejto vzdelanostnej kategórii aj v rámci československej republiky (bližšie pozri napr. Matějů a kol., 2006, s. 65)⁵.

Ešte výraznejšia je rodová diferenciácia nástupu do vysokoškolského vzdelávania, v dosiahnutí ktorého ženy už v roku 2001 predstihli mužov a už o desať rokov prevyšoval ich podiel ešte viac: takmer 40% mladých žien už dosahovalo VŠ vzdelanie, pričom u mladých mužov to bolo iba 25 %.

4.3 Charakteristiky masifikácie terciárneho vzdelávania na Slovensku

Zatiaľ čo nástup masifikácie terciárneho vzdelávania vo vyspelých krajinách prebiehal pozvoľna už od 70. rokov 20. storočia, tento proces na Slovensku (ale aj v bývalých postkomunistických krajinách) prebiehal s historickým oneskorením. Súviselo to aj s regulovaným vývojom infraštruktúry vysokoškolského vzdelávania v období socializmu. Po počiatočnom rozmachu počtu vysokých škôl v tomto období u nás, došlo k stagnácii vysokoškolského systému, ktorý odrážal štátnu reguláciu počtov VŠ študentov. Relatívne nízky podiel prijímaných a študujúcich na vysokej škole v období socializmu štát udržiaval jednak z ideologických dôvodov (udržiavanie dominantnej pozície robotníckej triedy v sociálnej štruktúre socialistickej spoločnosti), ako aj z dôvodov ekonomických, vzhľadom na povahu socialistickej industrializácie, ktorá sa najmä na Slovensku orientovala do rozvoja ťažkého, spracovateľského a strojárneho

priemyslu a chemickej výroby⁶. V roku 1989 bolo na Slovensku 13 vysokých škôl s počtom 43 fakúlt. Inštitucionálna štruktúra terciárneho vzdelávania až do konca obdobia socializmu udržala prakticky charakter elitnej etapy (M. Trow), keď podiel vysokoškolsky vzdelaných reprezentoval u nás zhruba 12% populácie mladých ľudí vo vekovej kategórii 25–29 ročných.

Tento deficit najvyššieho stupňa vo vzdelanostnej štruktúre (najmä v porovnaní s vyspelými západoeurópskymi krajinami) sa ukázal na začiatku transformácie ako významná spoločensko-politická výzva, spojená so snahou dynamizovať jeho dobiehanie. Systém vysokoškolského vzdelávania prešiel následne u nás viacerými zmenami. V prvej etape išlo najmä o odštátňenie vysokých škôl, oslobodenie od politického a ideologického diktátu obsahu vzdelávania, štruktúry študijných odborov a obsahu študijných plánov. Prebehla transformácia vysokých škôl na verejné inštitúcie, s posilnením samosprávneho riadenia akademickými orgánmi. Zároveň sa otvorila možnosť zakladania nových vysokých škôl, ktoré mali rozšíriť kapacity vysokoškolského vzdelávania a urýchliť tak deficit v úrovni vzdelanostnej štruktúry mládeže. Zámerom bolo rozšírenie kapacít na regionálnej úrovni, ktoré mali sprístupniť vysokoškolské vzdelávanie územne rovnomernejšie a svojím pôsobením prinášať stimuly pre rozvoj regionálnych potenciálov. To viedlo k rýchlemu rastu počtu vysokých škôl, osobitne na konci 90. rokov. Tento rast dokladujú štatistické údaje z tabuľky I.

Tabuľka I: Vývoj počtov vysokých škôl, fakúlt a študujúcich v dennej forme štúdia v rokoch 1990 až 2020

Rok	Počet VŠ (verejné + súkromné+ štátne)	Počet fakúlt	Počet študujúcich (denná forma)
1990	13	50	52 669
1995	14	63	72 525
2000	23 (21 + 2)	96	93 587
2005	28 (20 + 5 + 3)	113	115 798
2010	32 (20 + 9 + 3)	125	136 121
2015	35 (20 + 12 + 3)	129	113 211
2020	33 (20 + 10 + 3)	128	96 003

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa údajov CVTI SR.

5 Tento disproportný rozdiel bol spôsobený nástupom mužov najmä do modelu učňovského vzdelávania, ktoré poskytovalo kvalifikáciu pre široký okruh robotníckych profesií, ktoré boli v socializme výrazne preferované, podobne ako aj inštitucionálne podporované rozvojom učňovského odborného vzdelávania.

6 Bližšie pozri Bunčák a kol., (2013, s.33), Matějů a kol. (2006, s.287), Simonová (2011).

V súčasnosti Portál VŠ eviduje 35 vysokých škôl, 20 verejných, 3 štátne, 11 súkromných a 1 zahraničnú vysokú školu, ktoré majú dohromady 128 fakúlt.

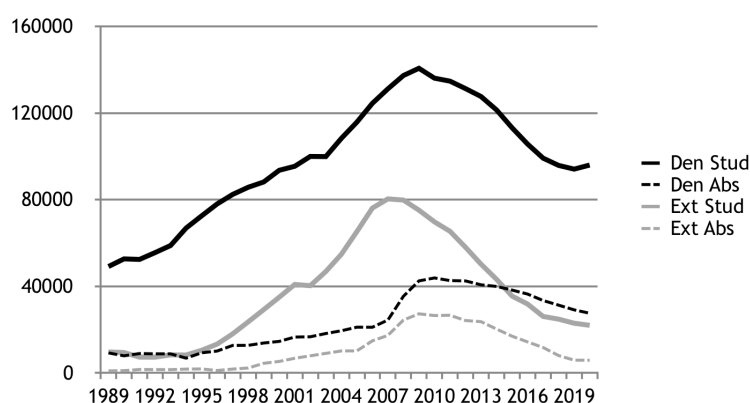
Rozširovanie siete vysokých škôl a ich kapacity na rozhraní miléníí a tendencia posilňovania dosiahnutia úplného stredoškolského vzdelania študujúcich sa odrazila na náraste študentov vysokých škôl. Z pôvodných približne 60,5 tis. študentov v roku 1989 sa ich počet do roku 1999 takmer zdvojnásobil na zhruba 120 tisíc študentov. V roku 2006 sa počet študujúcich na vysokých školách dostal nad hranicu 200 tisíc študentov a táto sa udržala až do roku 2011, pričom ich počet kulminoval v rokoch 2008 a 2009, keď na vysokých školách študovalo okolo 220 tis. osôb. Stúpajúci trend do roku 2011 sa týkal dennej formy štúdia, ale od polovice 90. rokov do rokov 2007–2008 bol výdatne podporovaný aj nárastom externých študentov. Po roku 2011 nasledoval pokles na úroveň asi 118 tisíc študentov v roku 2020. Tento pokles bol ovplyvnený demografickým úbytkom príslušnej vekovej kohorty, ale aj rastúcim počtom slovenských študentov odchádzajúcich študovať do zahraničia⁷. Priebeh vývoja počtu študentov a absolventov na terciárnom stupni štúdia ukazuje obrázok 2.

Predovšetkým vďaka rozširovaniu siete a kapacity vysokých škôl sa posilnila vysoká miera priestupnosti medzi stredoškolským a vysokoškolským

stupňom. Podľa štatistických údajov školstva sa v rozmedzí rokov 2005 – 2020 počet novo prijímaných študentov vysokých škôl pohyboval v rozmedzí zhruba 40 – 30 tisíc ročne. Pri demograficky podmienenom klesajúcom počte najrelevantnejšej vekovej kohorty pre vstup na vysokú školu (19-roční), vidíme rastúci podiel nastupujúcich na vysokú školu, ktorá v súčasnosti dosahuje 60 % vekovej kohorty (obrázok 3).

Ak tento trend skonfrontujeme priamo s počtami maturantov uchádzajúcich sa o vysokoškolské štúdium, zistíme že okolo 80 % maturantov z gymnázií sa hlási na vysokú školu (a asi 75 % sa na ňu aj dostane). Zo stredných odborných škôl je to takmer polovica maturantov (v posledných rokoch medzi 45-47 %) a drvivá väčšina uchádzajúcich sa je aj prijatá (40-43 % maturantov)⁸.

Sledované údaje a naše analýzy ukazujú, že z etapy masifikácie terciárneho vzdelávania sa v posledných rokoch pozvoľna dostávame do etapy univerzálnej fázy terciárneho vzdelávania, kedy podiel príslušnej kohorty pokračuje 50 % jej kapacity. Môžeme konštatovať, že medzi druhým a tretím stupňom vzdelávania je vysoká miera priestupnosti, ktorá síce na jednej strane dynamizuje vzostup vzdelanostnej úrovne obyvateľstva, osobitne mladých ľudí, ale nevyhnutne je spojená aj s celým radom negatívnych dôsledkov, ktorým sa budeme venovať v nasledujúcej časti.

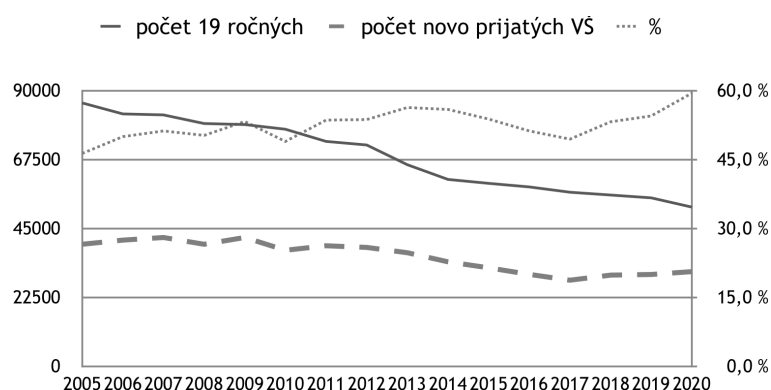

Obrázok 2: Vývoj počtu študentov a absolventov vysokých škôl na Slovensku v rokoch 1989 až 2019.

Zdroj: vlastné spracovanie podľa údajov Centra vedecko-technických informácií SR (CVTI SR) a štatistických ročeniek MŠ SR

⁷ Oproti priemeru krajín OECD (2 %) Slovensko dosahuje viac ako osemnásobný podiel vysokoškolákov a vysokoškoláčok študujúcich v zahraničí (17 %) (bližšie: *Education* 2018, Tab. B6.3.). Dôvodom a dôsledkom tohto relatívne vysokého odchodu študentov do zahraničia sa bližšie venuje Analýza zistení o stave školstva na Slovensku (Hall, R. a kol. 2020.)

⁸ Podľa štatistických údajov CVTI SR (prístupné z: https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statistika-prijimacieho-konania-na-vysoke-skoly-sr.html?page_id=9723).

Obrázok 3: Počty a podiel prijatých na VŠ z počtu 19-ročných.

Poznámka: %-ný podiel na pravej strane grafu.

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa údajov CVTI SR.

5. DISKUSIA

Dôležitým momentom transformácie inštitucionálnej bázy VŠ vzdelávania bolo zapojenie Slovenskej republiky do bolonského procesu (1999), iniciatívy európskych krajín, ktorého cieľom je vytvorenie európskeho vysokoškolského priestoru, zosúladienie základných princípov a pravidiel vysokoškolského vzdelávania pre dosiahnutie akceptovateľnosti akademických titulov a uplatnenia absolventov na európskom trhu práce. Súčasťou procesu bolo zavedenie kreditového systému vzdelávania, trojstupňového modelu vysokoškolského vzdelávania (bakalársky, magisterský a doktorandský stupeň) a zavádzanie štandardov kvality. Tieto kľúčové zmeny priniesla novela VŠ zákona z roku 2002. Hoci naše zapojenie do európskej harmonizácie VŠ vzdelávania možno hodnotiť ako pozitívne, niektoré zmeny sa v slovenských podmienkach neuplatnili s očakávaným efektom. Týka sa to najmä bakalárskeho stupňa vzdelávania, pre rýchlené zavádzanie ktorého sme nemali dostatočné predpoklady tak vo vzdelávacom systéme⁹, ako aj v spoločenskej praxi, ktorá doposiaľ nemá vyhranenú ponuku pracovných miest a pozícií pre tento nižší stupeň VŠ vzdelania¹⁰. V početných študijných programoch rozdelenie pôvodného, spravidla päťročného, úplného vysokoškolského vzdelávania na dva stupne, prebehlo

značne mechanicky, čím obsahovo nevytvorilo dobrý základ pre samostatné profesijné uplatnenie absolventov. Prejavuje sa to aj na silnom záujme študentov pokračovať po skončení bakalárskeho stupňa na magisterskom v tomto istom alebo príbuznom odbore a dosiahnuť tak plnohodnotné vysokoškolské vzdelanie. Podľa analýzy Centra edukačného manažmentu (CEM) Univerzity Komenského je Slovensko svetový líder v produkcii absolventov druhého stupňa vysokoškolského vzdelávania a tento trend fakticky anuluje praktický význam bakalárskeho stupňa vzdelania (Liečba, 2017, s. 13).

Extenzívny vývoj inštitucionálnej bázy terciárneho vzdelávania, ktorý mal dobehnúť zaostávanie vzdelanostnej štruktúry mladých ľudí, vyvolal problém udržania kvality jeho poskytovania. V otvárajúcom sa priestore pre novo vznikajúce vysoké školy a fakulty bola už v roku 1990, na začiatku transformácie, zriadená Akreditačná komisia ako poradný orgán ministra školstva, ktorej úlohou bolo hodnotiť ponúkané študijné programy a udeľovať akreditácie pre ich poskytovanie vysokým školám. Hoci zámerom bolo strážiť kvalitu poskytovania študijných programov a okrem iného aj diferencovať inštitúcie terciárneho vzdelávania na vysoké školy (poskytujúce najmä profe-

⁹ U nás na rozdiel od západoeurópskych krajín absentovalo vo väčšom rozsahu pomaturitné odborné vzdelávanie, ktoré by bolo dobrým základom a vzorom pre bakalársky stupeň.

¹⁰ Ukazuje sa to aj v pozícii bakalárskeho stupňa vzdelania v oficiálne definovanej štruktúre povolání a ich kvalifikačných nárokov - v Národnej sústave povolání, v ktorej sú bakalárske programy v štruktúre požadovaných VŠ stupňov zastúpené veľmi zriedkavo a s dôkazom toho, že tak v odbornej verejnosti ako aj vo verejnej mienke bakalársky stupeň zatiaľ nie je veľmi akceptovaný a nie je jasná predstava na výkon akých pracovných pozícií by mal poskytovať kvalifikáciu. Pritom niektorí zamestnávateľia, najmä z oblasti priemyslu, deklarujú potrebu absolventov bakalárskeho stupňa, ale iných ako produkujú vysoké školy (Liečba, 2017, s. 15).

sijne orientované bakalárske študijné programy) a univerzity (komplexná výučba všetkých troch stupňov vzdelávania, podopretá vedecko-výskumnou činnosťou), nepodarilo sa jej toto poslanie dôsledne naplniť. Jednak ako poradný orgán nemala rozhodovacie, iba odporúčacie právomoci a do výsledkov akreditačného procesu sa presadzovali aj politické a skupinové záujmy vo vzťahu k jednotlivým, najmä novo zriaďovaným vysokým školám. Zároveň bola snaha o vytvorenie či udržanie statusu vysokej školy ako univerzity nepriamo podporovaná aj modelom financovania, s vyšším koeficientom príspevku na študenta magisterského stupňa štúdia. V podmienkach celkového deficitu finančných zdrojov určených pre školstvo sa udržanie vyššieho statusu vysokej školy stalo nástrojom jej prežitia. V snahe udržať status vysokej školy sa začali na strane jej aktérov presadzovať aj veľmi pragmatické adaptačné praktiky na nastavované akreditačné kritériá. Dôsledkom bolo paušalizujúce negatívne hodnotenie stavu slovenského vysokého školstva, ktoré sa podpisuje aj na už spomínanom odlive našich mladých ľudí na štúdium do zahraničia¹¹.

Zvyšovaniu kvality a lepšej diferenciacii vysokých škôl na Slovensku by mal napomôcť nový model akreditácie, spojený so zavádzaním systému riadenia kvality na vysokých školách. Ten predstavuje zákon o zabezpečovaní kvality vysokoškolského vzdelávania z roku 2018, v rámci ktorého bola zriadená aj nová akreditačná agentúra ako samostatná verejno-právna inštitúcia, ktorá má dohliadať a hodnotiť kvalitu vysokých škôl pre poskytovanie vzdelávania. Prináša zmenu akreditačného procesu, ktorý je postavený na systéme riadenia kvality, ktorý musia vysoké školy zaviesť a jeho fungovanie v procese akreditácie preukázať. V tomto modeli vysoká škola preberá zodpovednosť za zavedenie a fungovanie systému riadenia kvality a musí preukázať napĺňanie štandardov

kvality (v rovine vnútorných dokumentov, inštitucionálnych štruktúr, ako aj procesu riadenia). Od akademického roku 2022/23 budú musieť vysoké školy tieto štandardy kvality viesť do praxe. Budúcnosť ukáže, či sa tomuto novému modelu podarí diferencovať kvalitu alebo vyvolá nové formy pragmatického adaptívneho správania. Rizikom môže byť aj nastavenie príliš vysokých kritérií štandardov kvality, univerzálne uplatňovanie ktorých môže byť likvidačné pre niektoré odbory a ohroziť poskytovanie na ne nadväzujúcich študijných programov¹².

Udržanie kvality VŠ vzdelávania ale nesúvisí iba s nastavením inštitucionálneho systému vzdelávacej infraštruktúry, ale súvisí so zmenami, ktoré masívny nástup do vysokoškolského vzdelávania sprevádzajú. Pri identifikovanom hromadnom pokračovaní štúdia na terciárnom stupni je štúdium stále viac vnímané ako právo všetkých, ktorí splnili formálnu požiadavku (úplné stredoškolské vzdelanie, ktoré dnes dosahuje prevažná väčšina mladých ľudí) na jednej strane a ako nevyhnutná podmienka pre životné uplatnenie na druhej strane¹³. Mení sa tak sociálna funkcia vzdelania (oslabovanie jeho kultivačnej a rozvojovej funkcie a posilňovanie pragmatickej účelovosti) a motivačné pozadie voľby štúdia. Pre značnú časť študentov je štúdium len cestou k získaniu diplomu, s uprednostňovaním čo najľahšieho spôsobu jeho získania. Prejavuje sa to aj vo výbere študijných odborov, pri ktorých sa dáva prednosť spoločensko-vedným a humanitným programom, pričom študijne náročnejšie prírodovedné a technické smery sú poddimenzované, hoci sú na trhu práce žiadané. Táto disproporcia, ako aj vysoká miera absolvovania druhého stupňa VŠ vzdelania, posilňuje nesúlad medzi odborovou štruktúrou absolventov a potrebami trhu práce, ako aj početné prípady prekvalifikovanosti mladej pracovnej sily¹⁴.

11 Téma kvality vysokoškolského vzdelávania súvisí aj problémom financovania vysokých škôl a objemom verejných zdrojov, ktoré sú pre ich fungovanie a rozvoj poskytované. Tento podiel je od začiatku procesu transformácie, v porovnaní s inými európskymi, aj blízkymi transformujúcimi sa, krajinami podhodnotený a tento už viac ako štvrtstoročný deficit sa najmä na infraštruktúre vysokých škôl významne podpisuje. Dynamický nárast ich počtu bol aj z tohto hľadiska neprimeraný.

12 Týka sa to najmä spoločensko-vedných odborov, z ktorých mnohé majú silné národné ukotvenie a požiadavky vysokej medzinárodnej akceptácie výsledkov ich tvorivej činnosti, nastavené v systéme riadenia kvality, sú objektívne limitné.

13 Ako uvádza český sociológ J. Keller vzdelanie v súčasnosti prestáva fungovať ako sociálny stratifikačný výťah, charakteristický pre predchádzajúce generácie, ale pre súčasné generácie mladých je vnímané skôr ako poistka pre udržanie sociálnej pozície, vynútená stratégia v konkurenčnom prostredí masového dosahovania tohto stupňa (Keller, 2010, s. 47).

14 Vysokú mieru prekvalifikovanosti najmä absolventov bakalárskeho stupňa registrujú personálne agentúry ako aj správa ministerstva financií a ministerstva školstva SR (Revízia výdavkov, 2017).

ZÁVER

Celkovo môžeme uzatvárať, že najmä vďaka expanzii vzdelanostného systému a jeho kapacity na vyšších stupňoch vzdelávania v novom miléniu dynamicky narastá vzdelanostná úroveň mladých ľudí na Slovensku. Samotný tento trend možno pokladať za pozitívny, ale je sprevádzaný konzekvenciami, ktoré sú problematické. Do popredia sa dostáva otázka, či sme všestranne spoločensky dospeli na takúto úroveň dynamiky vzdelanostnej úrovne. Slabá diverzifikácia obsahov stupňov vzdelania preukazuje deficity v nastavení vzdelávacej politiky, jej finančných nástrojov a v jej organickom prepojení na regionálne rozvojové programy. Chýba premyslená, strategická vzdelávacia politika, ktorá by disponovala účinnými stimulačnými nástrojmi pre žiadúcu diferenciáciu stupňov vysokoškolského vzdelávania a obsahov ich študijných programov. Prejavuje sa to na jednej strane v probléme absorpčnej kapacity trhu práce vo vzťahu k vzdelanostnej a profesiovej štruktúre absolventov, ale na druhej strane v kritickom nedostatku niektorých profesií, ako aj v reflektovaní nesúladi medzi zamestnávateľmi požadovanými poznatkami a zručnosťami absolventov a ich kompetenčnou výbavou.

Dochádza ale aj k významným zmenám v spoločenskom vnímaní hodnoty vzdelania, kvality jeho poskytovania a zmien motivácie študentov ku štúdiu. V podmienkach dynamického nástupu univerzalizácie terciárneho vzdelania sa vysokoškolský diplom začína vnímať iba ako nutná „vstupenka“ k lepším príležitostiam. Negatívnym dôsledkom je inštrumentalizácia vzdelania, devalvácia vysokoškolského diplomu a znížený záujem študentov o skutočné sebvzdelávanie, vrátane uplatňovania účelových podvodných praktík. Rýchlený proces univerzalizácie terciárneho vzdelávania, napriek celkovému rastu vzdelanostnej úrovne najmä mladých ľudí, tak môže paradoxne viesť k znižovaniu odbornosti vo všetkých oblastiach a na všetkých úrovniach rozhodovania. Tento paradoxný dôsledok je pre budúcnosť spoločnosti závažným rizikovým sprievodným javom masifikácie.

Príspevok je súčasťou projektu APVV-20-0449 „Vzdelávacie dráhy mladých ľudí – faktory a mechanizmy ich voľby“ Agentúry pre podporu vedy a výskumu SR.

LITERATÚRA

- Bunčák, J., Džambazovič, R., Hrabovská, A., & Sopóci, J. (2013). Sociálne nerovnosti: storočie zmien. In Krivý, V. (Ed), *Ako sa mení slovenská spoločnosť* (s. 16–88). Bratislava: SÚ SAV.
- Džambazovič, R., & Gerbery, D. (2019). Sociálna mobilita na Slovensku. In Sopóci, J. a kol. *Sociálna stratifikácia a mobilita na Slovensku* (s. 135–186). Bratislava: Stimul.
- Education at a Glance 2018: OECD Indicators*. (2018). Paris: OECD Publishing.
- Hall, R. a kol. (2020). Analýza zistení o stave školstva na Slovensku. Bratislava. Mesa10. Dostupné z: <https://analiza.todarozum.sk/>
- Holec, R. (2004). Hospodárstvo. In *Slovensko v 20.storočí. Na začiatku storočia 1901–1914* (s. 81–126). Bratislava: Veda.
- Jakešová, E. (2004). Spoločnosť. In *Slovensko v 20.storočí. Na začiatku storočia 1901–1914* (s. 33–80). Bratislava: Veda.
- Katrňák, T., & Simonová, N. (2011). Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v české republice v letech 1989 až 2009. *Sociologický časopis*, 47(2), 207–242.
- Kázmerová, L. A kol. (2020). *Výchova a vzdelávanie v siločiarach času*. Bratislava: Veda.
- Keller, J. (2010). *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Praha: Slon.
- Keller, J. (2004). *Dejiny klasické sociologie*. Praha: Slon.
- Liečba, ktorú nikto nechce?* (2017). Informačné listy 1/17. Bratislava: CEM UK. Dostupné z: https://www.fm.uniba.sk/cefm/liecbaktoruniktonechce_infolisty_cem1_17.pdf
- Lipták, L. (1998). *Slovensko v 20.storočí*. Bratislava: Kaligram.
- Lubelcová, G. (2017). *Sociológia sociálnych problémov*. Bratislava: Stimul.
- Matějů, P., & Straková, J. (Eds.), 2006. *Nerovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Prudký, L., Pabian, P., & Šima, K. (2010). České vysoké školství. *Na cestě od elitního k univerzálnímu vzdělávání 1989–2009*. Praha: Grada.

- Revízia výdavkov na vzdelávanie*, 2017. Ministerstvo financií a Ministerstvo školstva SR. Dostupné z: www.finance.gov.sk/LoadDocument.aspx?categoryId=11154&documentId=15584
- Simonová, N. (2011). *Vzdělanostní nerovnosti v české společnosti. Vývoj od počátku 20.století do současnosti*. Praha: Slon.
- Slovenské školstvo na križovatke tisícročí*. (2000). Bratislava: MŠ SR. Dostupné z: <http://web.uips.sk/download/sskt/kapitola1.pdf>
- Šprocha, B. (2013). *Transformácia ľudských zdrojov na Slovensku a projekcia ich očakávaného vývoja*. Bratislava: Ekonóm.
- Štulrajterová, J. (2015). Historický vývin slovenského školstva v rokoch 1945–1989 (s. 1287–1296). In *Slovenská encyklopédia edukológie*. Bratislava: UK.
- Štatistická ročenka školstva SR. Bratislava: UIPŠ, CVTI SR, roky 1970 až 2019.
- The European Higher Education Area: Between Critical Reflections and Future Policies*. (2015). Springer: International Publishing.
- Trow, M. (1973). *Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education*. Berkeley: Carnegie Commission on Higher Education.
- Výročná správa o stave vysokého školstva za rok 2020*. (2020). Bratislava: MŠ SR.
- Vzdelanostné nerovnosti v optike sociológie*. (2022). Bratislava: Stimul.
- Zákon o vysokých školách, č.131/2002 Z.z.
- Zákon o zabezpečovaní kvality vysokoškolského vzdelávania, č.269/2018 Z.z.
- Internetové zdroje:
- https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statistika-prijimacieho-konania-na-vysoke-skoly-sr.html?page_id=9723
- https://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statisticka-rocenka-publikacia/statisticka-rocenka-vysoke-skoly.html?page_id=9596

Kontakt

Prof. PhDr. Gabriela Lubelcová, CSc.: gabriela.lubelcova@uniba.sk